

Spontan sorg og impromptu-mindesmærker

– nye mindehøjtider og midlertidige mindesteder i en flydende modernitet

Af Michael Hviid Jacobsen

lektor i sociologi, Aalborg Universitet

Fremvæksten af flydende moderne gravsteder og mindesmærker

Vi lever i en tidsperiode, hvor den hastige og gennemgribende samfundsforandring ofte kan tage pusten fra selv de mest omstillingsparate, innovationsvillige og fleksible. Disse radikale ændringer finder sted inden for alle livets sfærer, men også inden for dødsområdet i almindelighed og måske begravelsesområdet i særdeleshed. Begravelsesernes 'langsomme kultur' skal nu pludselig måles, evalueres, tilpasses og optimeres ud fra det omkringliggende samfunds 'hurtige kultur', som en præst engang betegnede det for mig i et interview (Jacobsen 2002:429).

Hermed mente han, at begravelsesområdet repræsenterede en fastforankret og forholdsvis statisk tradition i samfundet, der kun vanskeligt lod sig forandre, og som ofte af naturlige årsager derfor ville sakke bagud eller repræsentere et time-lag i forhold til de hastige forandringer inden for øvrige områder eller domæner i samfundet. Vi lever med andre ord i det, den polske sociolog Zygmunt Bauman (2005) har betegnet som 'en flydende modernitet', hvor den hastighed og gennemgribende karakter af samfundsforandringerne er med til ubønhørligt at rykke alle fortidens faste og rodfæstede traditioner op med rode, uden dog samtidig at erstatte dem med nye traditioner, sædvaner og ritualer.

Spørgsmålet er, om dette er en korrekt observation – at vi lever i et afritualiseret, affortryllet og aftraditionaliseret samfund – eller om der skabes og opstår noget nyt, der hvor der tidligere var fast forankring og forudsigelighed, faste rutiner

og måder at gribe tingene an på – også i forbindelse med døden.

Der er dog som nævnt tegn på, at vi lever i en mere flydende samtid end tidligere, hvilket spiller ind på vores håndtering af døden og begravelsen. Dette kan illustreres ved befolkningens øgede geografiske mobilitet og den omsiggribende globalisering, der bevirker, at vi ikke længere nødvendigvis bor eller opholder os det samme sted hele livet, samtidig med at vi i princippet kan nå stort set alle steder på forholdsvis kort tid. Den konventionelle begravelse, hvis man kan tale om en sådan, hvor netop det konkrete sted, det fysiske rum og lokaliteten (det lokale) er altafgørende, har som konsekvens i dagens Danmark fået konkurrence eller møder udfordringer fra en række kanter: Antallet af muslimer, der sender deres døde tusindvis af kilometer for at blive begravet, vidner om en vis etnisk-lokal dimension i en ellers mere global begravelseskultur, virtuelle begravelsespladser og mindeportaler flourer på internettet i hidtil uset omfang, der finder brydninger sted i ritualer og ceremonier inden for Den danske Folkekirke så som retten til rockmusik ved begravelseshandlinger, muligheden for at have lyskæder på gravpladser eller at kunne strø afdødes aske ud over det åbne hav osv.

I de senere år har vi også kunne bevidne, hvordan ulykker eller katastrofer som masse mordene på den amerikanske Columbine High School (Hauser & Scarisbrick-Hauser 2003), tsunami-ødelæggelser, flystyrt (Katz & Bartone 1998), fodboldkatastrofer (Walter 1991) og lignende ligeledes i det mindste indledningsvis forflytter de efterladtes opmærksomhed fra det konkrete begravelsessted, graven, som til tider end ikke kan etableres, mod det dramatiske dødssted, og hvor begravelsen nogle gange kun kan finde sted *in absentia* af den afdøde. Derudover har vi også set fremvæksten af de såkaldte *wet graves* (Haga 1985), som man efterhånden kender fra utallige ulykker til søs, og som vi i nyere tid særligt har set i forbindelse med de dramatiske forlis af *Kursk*, *Estonia*, *Alexander Kielland* eller *Herald of Free Enterprise*. Disse *wet graves* og deres medfølgende ceremonielle og rituelle minde-stunder udgør den ultimative og i bogstaveligste forstand mest flydende begravelses- og mindeform, næsten totalt frigjort fra det konkrete fysiske rum, hvor der kastes kranse på det åbne hav, holdes mindehøjtider på skibsdæk og den estimerede position for ulykken genbesøges på særlige højtider, mens de afdødes specifikke lokalisering, med mindre det er lykket at bjærge dem, for altid forbliver ukendt.

Disse hændelser har også fordret fremvæksten af nye sorgformer. Det bliver således i visse tilfælde snarere dødsstedet

og ikke begravelsesstedet, der bliver omdrejningspunktet for sorgen og minderne.

En tilsvarende og efterhånden stadig mere udbredt variant af de omtalte *wet graves* findes dog også, når ulykken, uheldet eller katastrofen indtræffer på land, som ved trafikulykker eller voldelige overfald med døden til følge. Sådanne dramatiske hændelser afføder, som alle dødsfald, behov for at sørge, mindes, erindre og samles, men ekstreme oplevelser i forbindelse med eksempelvis voldsomme dødsfald fordrer, måske endda i større grad end ved såkaldt 'almindelige' eller 'naturlige' dødsfald, en aktiv involvering, en rituel indsats og en mulighed for at mindes de(n) afdøde og dermed for at genetablere den samfundsmæssige rytme og orden (Quarantelli 1978). I det nedenstående vil jeg kort sammenfatte nogle teoretiske konturer af en sociologisk forståelse af nogle af de nye minde- og begravelsesformer, henholdsvis 'spontan sorg' og 'impromptu-mindesmærker', der opstår i forbindelse med særligt dramatiske dødsfald, og eksemplificere dem med udvalgte nyere hændelser hentet primært fra Danmark. Således bygger denne artikel ikke på egen indsamlet empiri, men aspirerer mod at præsentere en indledende generel forståelsesramme, inden for hvilken fremtidig og uddybende empirisk arbejde med spontan sorg og impromptu-mindesmærker kan udføres.

Spontane mindehøjtider og solidarisk sorg

Begravelser og mindehøjtider er for de levende, for de sørgende, for de efterladte. De har til alle tider således tjent det formål "rituelt at assistere de efterladte gennem deres sorg og hjælpe dem tilbage til samfundets hverdagsrutiner. Døden er forurenende, og begravelsen udgør således et renselsesritual" (Kearl 1989:95). Derudover tjener begravelser, udover den praktiske bortskaffelsesopgave af den afdødes krop, også den funktion, at de genopretter den sociale orden og fællesskabet, der midlertidigt blev forstyrret eller iturevet af et dødsfald. Begravelser har i vores samfund de seneste mange årtier fortrinsvis været et privat anliggende forbeholdt de nærmeste og er, som det stadig proklameres i avisernes nekrologer, foregået 'i stilhed'.

Men hvad nu, hvis dødsfaldet har været særligt dramatisk, at det udover en egentlig begravelsesceremoni for de nærmeste pårørende også fordrer, at fremmede mennesker, som ikke direkte er berørt af det pågældende dødsfald, har behov for at deltage i en form for 'rensesritual', som Michael C. Kearl omtaler? Ulykken på Roskilde Festivalen, der i 2000

kostede ni unge mennesker livet, mordet på den italienske rygsæk-turist Antonio Currá i efteråret 2003, den tragiske trafik-ulykke i Brønshøj i efteråret 2004, hvor to mennesker og et ufødt barn mistede livet, og drabet uden for Café Rust i foråret 2005 – alle disse dramatiske hændelser, til trods for deres indbyrdes forskellighed i forhold til skyld og overlæg, havde den fællesnævner, at de efterfølgende samlede store skarer af mennesker, der havde behov for at bearbejde dødsfaldene sammen – mennesker som ofte ikke havde kendt de(n) afdøde, mens vedkommende var i live, og som ofte end ikke kendte hinanden. Dødsfaldene blev almindeligvis i offentligheden betragtet som meningsløse, fordi de udgjorde arketyper på 'unaturlige' dødsfald, og for mange havde det tydeligvis en terapeutisk effekt at deltage i de interimistiske mindehøjtider, som ofte spontant blev iværksat kort efter drabene eller ulykkerne.

Tidlige eksempler på disse såkaldte 'spontane mindehøjtider' har fortrinsvis været forbeholdt de kendte og folkekære, statsmænd eller musikere, som i forbindelse med mordene på John F. Kennedy og John Lennon og senere i forbindelse med den trafikulykke, der dræbte Prinsesse Diana (Fogo 1994; Walter 1999). Fælles for disse spontant opståede mindehøjtider var, at omfattende menneskehav blev skabt netop på de steder, hvor døden havde indtruffet, eller på andre steder, der havde en symbolsk betydning i forhold til den afdødes liv og levned så som Abbey Road-studierne i forbindelse med Lennons død eller Kensington Palace i forbindelse med Dianas. Også i forbindelse med terrorangrebet på World Trade Center og Pentagon den 11. september 2001 opstod der efterfølgende spontane og kollektive sorgreaktioner, hvor der blev nedlagt kranser, afholdt mindehøjtider og senere rejst permanente monumenter og bygget mindemuseer (Green-span 2003; Grider 2001). Her blev det oprindeligt spontane, diffuse og flydende således efterfølgende gjort til noget mere solidt, varigt og permanent.

Sorg er i almindelighed et solidaritetsskabende fænomen, men som regel forbeholdes de følelsesmæssige udbrud til sammenhænge, hvor man befinder sig blandt mennesker, der i forvejen og i en vis intim forstand kender hinanden og kendte de(n) afdøde. Sådan forholder det sig dog ikke med de spontane sorgscenarier og mindehøjtideligheder, som vi – nu også på dansk grund – i en mangfoldighed af former har set vokse frem i de senere år (Durbin 2003; Santino 2006; Senie 1999). De amerikanske sociologer Allen Haney, Christina Leimer og Juliann Lowery (1997) betegnede dette forholdsvise nye fænomen for 'spontane mindehøjtider' [*spontan-*

eous memorialization] og deres medfølgende konkrete forsamlinger af mennesker og artefakter for 'spontane mindesmærker' [*spontaneous memorials*], hvorved de henviste til de nye måder, hvorpå mennesker mindes særligt forstyrrende, tragiske eller sørgelige dødsfald på i det offentlige rum. Det er naturligvis vigtigt ikke at forveksle eller ukritisk indikere en lighed mellem den dybt private sorg, som mennesker, der har mistet en kær, de har kendt intimt gennem en lang årrække, oplever, og den måske mere overfladiske eller flygtige kollektive sorg, der udtrykkes gennem spontane sorgscenarier over fremmede mennesker, som man aldrig har mødt, men man skal dog ej heller overbetone deres indbyrdes forskellighed. De er ganske vist ikke identiske, men de omhandler begge, *både* den private og livslange sorg og den spontane og kollektive sorg, følelser af afsavn, behov for trøst og et ønske om at mindes, også selvom der kan være markante gradforskelle mellem dem.

Der er ligeledes naturligvis stor forskel på den spontane mindehøjtid, der opstår i kølvandet på en kendt eller offentlig persons død, som det var tilfældet med de omtalte dødsfald blandt politikere, musikere eller andre notabiliteter, og så de mindehøjtider, der opstår i forbindelse med et almindeligt menneskes ualmindelige eller dramatiske død, som vi bl.a. har set det herhjemme. Hvor de førstnævnte rummer et vist nødvendigt element af iscenesættelse og planlægning på grund af de store menneskeskarer, der ofte møder op, og en vis konstrueret symbolik, der fejrer den medieskabte illusion om den afdøde, så er de sidstnævnte mere ydmyge, jordnære og dybt personlige. Alle de tilfælde af dødsfald, der afføder spontane mindehøjtider, er dog kendetegnet ved, at de bryder med de kulturelle forventninger, man har om, *hvordan, hvor, hvornår, og hvorfor* vi dør, og *hvem* der sørger over det. Som Haney og hans to kolleger angiver, så er "spontane mindehøjtideligheder offentlige reaktioner på de uventede og voldelige dødsfald, der rammer mennesker, som ikke passer ind i de kategorier, som vi forventer dør" (Haney, Leimer & Lowery 1997:161).

Særligt kendetegnende for de spontane mindehøjtider er dermed, at de ofte omhandler dødsfald, der forekommer voldelige eller voldsomme så som dødsfald foranlediget af tragiske ulykker eller døds vold. Desuden forekommer dødsfalderne, der i vores kultur som regel rammer de ældre eller de syge, meningsløse, særligt tragiske og uventede, når de rammer unge mennesker, der er ude for at more sig eller få oplevelser. Dernæst vil ofrene ofte være dræbt eller ombragt på offentlige steder, hvilket både mordet på John Lennon, Prin-

sesse Dianas død, drabet på Anna Lindh, mordet på den italienske turist og den omtalte dødsførelse, der kostede to unge mennesker og et ufødt barn livet, alle er tydelige eksempler på. Derfor vil mindehøjtidelighederne også finde sted på selv samme offentlige områder såsom fortove, parker, indkøbscentre, pladser eller lignende, der således udgør særlige 'spontane mindesmærker'. Disse står i skarp kontrast til almindelige begravelser, der finder sted i indviet og i princip 'privat' jord, hvor der rejses gravstene eller etableres mindelunde af mere eller mindre permanent karakter. Spontane mindesteder udgøres snarere af de samlinger af forskelligartede mementoer, som de sørgende medbringer til og efterlader på dødsstedet eller andre lokaliteter, der associeres med den afdøde – mementoer, der fjernes igen, når blomsterne visner, fyrfadsløsen går ud, eller når fortove, parker og pladser af offentlige myndigheder ryddes for atter at kunne benyttes til deres daglige formål.

Der findes således en del fællestræk, der markant adskiller disse spontane mindehøjtideligheder fra 'almindelige' begravelsesceremonier, selvom der naturligvis også indbyrdes heri er betydelige og nævneværdige forskelle. Haney og kolleger (1997:161-162) angiver følgende syv centrale karakteristika ved spontane mindehøjtideligheder, der kan anvendes til at forstå forskellige typer af spontane mindesteders udseende og funktion, og som adskiller dem fra den konventionelle begravelse (hvilket naturligvis også skyldes, at der ikke stedes en afdød krop til hvile):

1. Spontane mindehøjtideligheder er private og individualiserede sørgehandlinger, der gøres åbne og tilgængelige for offentlig beskuelse og mulig deltagelse. De sørgende vil ofte valfarte til stedet for afholdelsen af mindehøjtideligheden. Dette stiller den i kontrast til den almindelige begravelse, der ikke er spontan, men formaliseret og organiseret efter foreskrevne traditioner, sædvaner og rituelle fremgangsmåder. Som allerede betegnelsen antyder, så er de førstnævnte spontane, hvilket kontrasterer dem til almindelige begravelser, der tidsmæssigt typisk er planlagt og koreograferede.
2. Spontane mindehøjtideligheder finder ofte sted der, hvor en person er blevet ombragt eller har været udsat for en ulykke eller på andre steder, der følelsesmæssigt forbindes med den afdøde. Stedet kan selv længe efter begivenheden, der førte til den afdødes voldsomme, uventede eller dramatiske død, fungere som rituelt samlingssted for de sørgende. Dette står i kontrast til den almindelige begra-

velses foreskrevne sørgested, som finder sted i kirken, i visse tilfælde i en bedemandsforretning eller oftest på kirkegården.

3. Ingen ekskluderes eller inkluderes automatisk fra spontane mindehøjtider, og således kan selv mennesker, der aldrig har mødt den afdøde, definere sig selv som sørgende eller efterladte. Der er altså tale om et åbent sorgfællesskab, som ikke er afhængig af slægtskab eller andre personlige eller formelle bånd til den afdøde.
4. Spontane mindesteder kan betegnes som helligdomme, der udgøres af en eklektisk kombination af traditionelle religiøse, sekulære og dybt personlige rituelle objekter. Denne sammenblanding af mementoer er et udtryk for en opblødning af traditioner og ritualer og kommer til udtryk ved, at kors og klassisk liturgi kombineres med bamser, blomster, små personlige sedler, bibles, fyrfadsllys og sågar øldåser. Den håndgribelige symbolik afspejler således det, de sørgende forbinder med den afdøde.
5. De mementoer og genstande, som efterlades på mindstederne, er ofte personligt meningsfulde for de sørgende og illustrerer den særlige betydning, som begivenheden har for vedkommende i stedet for, eller som supplement til, at afspejle den afdødes faktiske identitet eller en eller anden abstrakt religiøs ideologi/kosmologi. Samtidig vil man ofte blandt de efterladte genstande og mementoer finde personlige skriftlige tilkendegivelser, der afspejler den sørgendes ønske om strengere straffe for handlinger, der førte til det dødsfald, der mindes, eller som indikerer det dybe og meningsløse tab af menneskeligt potentiale, som særligt finder sted, når f.eks. unge mennesker dør en voldelig, dramatisk eller uventet død.
6. Spontane mindehøjtideligheder er ikke begrænsede af kulturelt betingede normer for varigheden af højtiden eller for dikteringen af en passende sørgeperiode. Spontane mindehøjtider gennemsyres af den naturlige rytme, hvormed strømmen af de valfartende sørgende enten tager til eller aftager. Derfor kan det samme mindested selv flere år eller årtier efter et dødsfald udgøre samlingsstedet for sørgende på særlige mindedage eller 'jubilæer' for dødsfaldet. Samtidig kan det også eksistere meget kortvarigt og opløses permanent efter kun få dages spontan og kollektiv sorg.
7. Selvom de spontane mindehøjtiders ritualer højtideligholde den afdøde, så udvider de fokus udover 'ofret' og familiens og vennernes private sorg til deres dødsfalds bredere sociale, moralske og kulturelle implikationer. De dødsfald, der fører til spontane mindehøjtider, truer nem-

lig ofte vores følelse af ontologisk sikkerhed og kan potentielt underminere vores mest grundlæggende værdier i samfundet (f.eks. retssikkerhed og retfærdighed).

Desuden bør det påpeges, at man som udenforstående i forbindelse med de spontane mindehøjtider ofte kan identificere sig såvel med de efterladte som med de afdøde ofre – den ulykke eller voldsomme død, der ramte den afdøde, kunne lige så godt have ramt os selv eller nogen, vi holder af. Man bliver usikker og sårbar og ønsker gennem sin deltagelse og rituelle tilkendegivelser at minimere denne følelse og forsikres om, at dette var et usandsynligt uheld, en ekstraordinær ulykke eller noget, der på grund af sine moralske implikationer under ingen omstændigheder må glemmes. Det momentane følelsesmæssige sammenhold, som udspiller sig i de spontane mindehøjtider, er således solidaritetsskabende i den forstand, at de knytter vildt fremmede mennesker sammen i så forskellige følelser som sorg, afmagt, vrede, håb, angst og frustration.

Bånd, der ikke fandtes før mindehøjtideligheden, knyttes nu og kan få varige konsekvenser for de sørgende, der kan gå fra denne ad hoc-højtidelighed med visheden om, at man ikke er alene i at føle sorg, afmagt og vrede. På den måde bekræfter de spontane mindehøjtideligheder 'det sociale', sammenholdet og fællesskabet ved at energitisere det med stærke følelser. Sorgen bliver solidarisk, fordi den ikke eksklusivt retter sig mod den afdøde eller de efterladte, men også mod de bredere sociale bånd, som midlertidigt er blevet revet over af det pågældende dødsfald. Sorg og afmagt blandes med harme, vrede og frustration over de hændelser, der har affødt dødsfaldet, uanset om der er tale om et hændeligt uheld, uagtsomt manddrab eller overlagt mord. Derfor rummer disse højtider også et vist politisk budskab og opråb: Noget må gøres, så det der affødte dødsfaldet, ikke indtræffer igen og rammer andre uskyldige mennesker. De er således ikke bare rituelle men potentielt også politiske manifestationer og mobiliseringsgrundlag.

Mange af de ad hoc-fællesskaber, som opstår i forbindelse med spontane mindehøjtider, er imidlertid såkaldt 'forestillede fællesskaber', der varighedsmæssigt ikke nødvendigvis stikker dybere end den afgrænsede tid, hvor man sammen med andre er forsamlet i sorg. Dette kan naturligvis være en særdeles dybtfølt situation, men den medfører ikke automatisk og givetvis sjældent, at varige bånd, interesser og relationer skabes.

Zygmunt Bauman beskrev på følgende vis essensen, selvom

man næppe kan hævde, at de har nogen, af nutidens forestillede fællesskaber i generel forstand:

Troen på dem er deres eneste mursten og mørtel, og hævdelser af betydning er deres eneste kilde til autoritet [...] Da de ikke har andre (og særligt ingen objektive, overindividuelle) forankringer udover deres 'medlemmers' hengivenhed, eksisterer 'forestillede fællesskaber' udelukkende gennem deres manifestationer: Gennem lejlighedsvis spektakulære udbrud af sammenhold (demonstrationer, festivaler, optøjer) – pludselige materialiseringer af en idé, som er desto mere effektive og overbevisende på grund af deres opsigtsvækkende brud på hverdagens rutine (Bauman 1992:xix-xx).

På samme måde med de ad hoc-fællesskaber, der opstår ved spontane mindehøjtider i forbindelse med dødsfald, som ligeledes bryder med hverdagens trivielle rutiner, som spektakulært skaber sammenhold gennem kortvarig identifikation og sympatitilkendegivelse, og som udelukkende materialiserer sig gennem de forsamlinger af mennesker, der opstår, eller i de mementoer, der efterlades. Bauman indikerer videre, at disse forestillede fællesskaber kæmper om offentlighedens opmærksomhed, og således spiller medierne ofte en central rolle i formidlingen af den sorg, som de fremmødte udtrykker til den øvrige befolkning, der betragter mindehøjtiderne gennem tv-apparater eller aviser. Dette gjorde sig gældende såvel for begravelsen af Prinsesse Diana som i mediedækningen af de mindehøjtider, der fandt sted på Nørrebro i forbindelse med mordet på og mindehøjtiden over Currá. Først på det tidspunkt, hvor tv-transmissionerne (både fra mindestederne og de efterfølgende retssager) ophørte, blev der definitivt lagt låg på sagen og på mange af de kollektive følelser af vrede og harme, der var opstået i deres kølvand. Medierne er således både med til at anspore som til at afslutte de spontane mindehøjtider. Dette kunne også bevidnes i forbindelse med den medie-omtalte nedskydning af en ung mand udenfor Café Rust på Nørrebro i København i maj 2005, i noget politiet betegnede som et kriminelt opgør. Også her var der en efterfølgende spontan mindehøjtid med en mængde blomster og sågar nogle venner, der stod æresvagt på det sted, hvor nedskydningen fandt sted. Denne særlige spontane mindehøjtid rummede også et særligt etnisk-politisk budskab til resten af det danske samfund, og derfor var denne mindehøjtid måske mindre inklusiv, end andre, der ikke rummer eksplicite etniske, politiske eller kulturelle

budskaber og undertoner. Det, mennesker, der deltager i spontane minehøjtideligheder, i almindelighed oplever, er en slags paroksysme, der for en stund river dem ud af hverdagens naturlige og trivielle rytme, og de kaster sig med liv og sjæl ind i et sørgeunivers, som ellers normalt kun er forbeholdt de afdødes nærmeste. Dette sker særligt, når døden bliver meningsløs, hvorved sorg, vrede, harme, afmagt og lignende bliver fremtrædende kollektive følelser. Samtidig oplever de en rensessekvens eller katarsis, hvor de gennem deltagelse i mindehøjtiden gøres i stand til atter at 'komme ud på den anden side' af sorgen. Ofte vil spontane mindehøjtider derfor antage karakter af pilgrimsfærde, hvor folk langvejs fra ønsker at deltage, tilkendegive deres sorg og blive 'renset'. Disse spontane mindehøjtider kan således betragtes som udtryk for kollektive manifestationer, der strider mod mange historikers antagelser om, at vi i dag befinder os i en tidsalder, som kan karakteriseres som den forbudte, bortgemte eller tabubelagte død, hvor den offentlige sorg er afskaffet eller synes pornografisk, og hvor vi isoleret må konfrontere døden i en privatiseret og individualiseret verden (jf. bl.a. Ariès 1974; Gorer 1965). Der er dog noget, der tyder på, at vi opfinder nye måder at forholde os til døden på, der forsøger at gøre den mindre skræmmende og mere meningsfuld. De spontane mindehøjtider er ét eksempel herpå.

Impromptu-begravelser og interimistiske mindesmærker

Udover disse spontant opståede mindehøjtider og deres flygtige ad hoc-fællesskaber udgøres en anden og ligeledes nyere rituel innovation (selvom man dog givetvis har kendt dem i århundreder uden dog at dokumentere deres udbredelse) inden for dødsområdet af de såkaldte 'impromptu-begravelser', der finder sted i visse egne af verden (om end endnu kun i begrænset omfang i Danmark), og som også signalerer en distancering fra den konventionelle minde- og begravelsesform (Reid 2003; Reid & Reid 2001; Clark & Cheshire 2003-2004). Dét, Jon K. Reid (2003) betegnede som 'impromptu-mindesmærker', indikerer, at en faktisk begravelse eller højtideligholdelse har fundet sted enten i stor hast uden den formelle og officielle ceremoni, eller at mindestedet for den afdøde er forholdsvis interimistisk og spartansk. Der findes utallige og forskellige af den slags begravelsestyper og mindehøjtider, hvor man mindes mennesker, der er døde under rejseaktivitet, flugtforsøg eller ved trafikulykker. Disse 'gør-det-selv-mindesmærker' forsvinder dog ofte lige så hurtigt,

som de er etableret af de pårørende. I USA forefindes de eksempelvis særligt på de steder, hvor folk er blevet dræbt i trafikken, eller hvor flygtninge er døde under forsøget på at krydse den sydlige grænse fra Mexico til det forjættede amerikanske samfund (jf. bl.a. Eschbach et al. 1999).

Her fortages impromptu-begravelser, hvor små skæve trækors eller hastigt opstillede helligdomme med lys og blomster ofte er det eneste minde om, at her døde et menneske. Reid definerer impromptu-mindesmærker på følgende måde: "Impromptu-mindesmærker er typisk resultatet af en persons eller en lille gruppe af menneskers arbejde, hvis bidrag kan skabe en meget mere omfattende højtideligholdelse, som dog stadig er tidsbegrænset. Til trods for at genstanden for højtideligholdelsen er selvindlysende, kan betydningerne af højtideligholdelseshandlingerne være vanskelige at afkode for observatøren" (Reid 2003:712). Hvorfor kan de være det? Fordi impromptu-gravsteder og -mindehøjtider ofte er sammensatte og til tider forholdsvis usammenhængende og ustrukturerede, de er meget personlige, og de udfordrer konventionel symbolik, som gør det vanskeligt entydigt at afkode og forstå dem – både for sociologer og antropologer, men også for almindelige mennesker, der fra tid til anden støder på dem. Reid beskriver derfor også de meget forskelligartede følelsesmæssige reaktioner, som impromptu-mindesmærker i forbindelse med trafikdrab i USA afføder, netop fordi man ufrivilligt støder på dem, hvorimod man kan undgå at tage ind på en kirkegård eller til en begravelse, hvis man ikke ønsker det:

Reaktionerne varierer meget i forhold til vejkants-mindesteder, fordi nogle bilister hævder aldrig at have set dem, mens andre bliver vrede ved synet af dem, mens endnu andre oplever stor medfølelse, når de ser dem. Vejkants-mindesteder i forbindelse med trafikulykker vækker således en mangfoldighed af følelser både for de pårørende og for de forbipasserende (Reid 2003:712).

Ganske vist kender vi endnu ikke meget til denne type af mindesmærker herhjemme, hvor der decideret sættes kors eller afholdes konkrete impromptu-begravelser, selvom dramatiske og tragiske trafikdrab dog ofte også i Danmark afføder en midlertidig og spontan mindehøjtid med blomster og lignende på vegne af de pårørende på selve dødsstedet. Dette gør sig særligt gældende ved mange af de meningsløse trafikdrab, der også særligt optager medierne, hvor spirituspåvirkede bilister, lastbilers højresvingsulykker eller unge

mænds hensynsløse kørsel er skyld i, at 'uskyldige' mennesker meningsløst mister livet.

Hvorfor opstår spontane mindehøjtider eller impromptu-mindesmærkerne netop i disse år, uanset om de afholdes for anonyme mennesker eller kendte, uanset om de samler titusinder eller blot nogle få, uanset om de tiltrækker sig mediernes opmærksomhed eller kun observeres af tilfældigt forbikørende? Haney og kolleger angiver følgende mulige forklaring: Spontane mindehøjtider og lignende opstår, fordi "dødsfaldene forekommer meningsløse, urimelige og dybt personlige selv for mennesker, der ikke direkte er involveret i begivenheden [der førte til døden]. Sådanne voldsomme dødsfald komplicerer sorgprocessen for de efterladte, forøger usikkerheden blandt de mennesker, der identificerer sig med ofrene, ofrenes familier eller dødens omstændigheder, undergraver kulturelle værdier og truer samfundets fortsatte eksistens" (Haney, Leimer & Lowery 1997:160). Disse mindehøjtider og mindesmærker bibringer således faste holdepunkter i en verden, der i stigende omfang, samfunds- og værdimæssigt, med Baumans ord forekommer flydende. De forsøger at genskabe nogle af de traditioner, der tidligere gjorde det muligt, individuelt eller kollektivt, at klare sig igennem oplevelser af voldsomme eller meningsløse dødsfald, og de kan måske medvirke til, at sorgen over dødsfald med Sigmund Freuds (1917) ord ikke udvikler sig til 'patologisk melankoli'. Ganske vist har man også tidligere kunne se små samlinger af buketter eller lignende på fortove i forbindelse med trafikdrab, men det nye er den tilsyneladende stigende hyppighed og synlighed, hvormed vi nu støder på fænomenet, og de nye måder at mobilisere dem på, som jeg vil omtale nedenfor. Man skal måske endda slet ikke så mange år tilbage for at finde eksempler på, at døden og højtideligholdelsen af den var mere synlig. Jeg erindrer således fra min egen barndom for blot få årtier siden i det indre København, hvordan vejvæsenet dengang malede hvide kors på vejen, hvor trafikdrab havde fundet sted. På den ene side var jeg på barnagtig vis dybt fascineret af disse hvide kors, der var alt for mange af i mit kvarter – på den anden side forekom det også en anelse morbide. I dag er disse kors væk, har jeg noteret mig – enten fordi der efterhånden var for mange af dem, eller fordi mange mente, at de netop var for morbide. Sådanne hvide påmalede kors kunne dog også fungere som en slags mindesteder for de efterladte og kunne måske, udover at signalere særligt farefulde steder i trafikken, tjene som påmindelser til os andre om, at her mistede et menneske livet, og at livet i det hele taget er skrøbeligt. Sådanne visuelle tilkendegivelser

kvalificerer ganske vist næppe til egentlige impromptu-minde-mærker, men de kan ikke desto mindre udgøre samlingspunkter for mennesker, der ønsker at mindes.

Behovet for ritualfornyelse?

På tværs af kulturer og nationale grænsedragninger har mennesker til alle tider haft behov for et sted at mindes deres afdøde og udtrykke deres sorg (Gillis 1994). Dette sted kan enten være forholdsvis privat og afskærmet som på konventionelle kirkegårde eller umiddelbart offentligt tilgængeligt som ved de ovenfor omtalte spontant konstruerede mindesmærker. Det er blevet gentaget ofte nok til efterhånden at være en truisme, at døden i vores moderne samfund er blevet 'kulturelt usynlig' på grund af bureaukratisering, institutionalisering og medikalisering (Møller 1996:25), men denne rutinemæssige usynliggørelse er nu tilsyneladende ved at være en saga blot, og der kan aflæses tegn i sol og måne på, at dødstabuet, som vi har hørt om i årtier, er under forvandling og givetvis også under optøning. Denne udvikling har jeg tidligere kaldt 'den spektakulære død' (Jacobsen 2005), og den afspejles bl.a. men ikke udelukkende i mange af de begravelsesceremonier, som nu i stigende grad bevidst iscenesættes af de døende selv, såvel som i de mindehøjtider, der spontant skabes af de efterladte, nære som anonyme. Trods deres indtil videre begrænsede udbredelse i Danmark kan disse nye minde- og begravelsesformer tolkes som forsøg på at synliggøre døden, der i efterhånden mange år har været underlagt teknisk, bureaukratisk eller medicinsk ekspertise, som i den moderne naturvidenskabs eller kulturelle fortrængnings navn har betragtet døden som den sidste store fjende, og som med mistro har anskuet rituelle og liturgiske forsøg på at give døden en mening. Som Haney og kolleger hævder, inspirerer

de spontane mindehøjtider derimod til bestræbelser på atter at indgyde ritualer med nye betydninger ved at flytte dem ind i den offentlige sfære; ved at anerkende de følelser af frygt og tab, som medlemmer af de større fællesskab oplever; ved at genindsætte betydningen af individet gennem vægtlægningen af såvel den afdødes individuelle kvaliteter og de efterladtes individuelle behov; ved at udvide definitionen af dem, der berøres af døden, til også alt gælde hidtil ekskluderede grupper; og ved at anerkende de samfundsmæssige aspekter, der er involveret i voldsomme dødsfald, ved at tillade sor-

gen at komme offentligt til udtryk uden institutionel styring (Haney, Leimer & Lowery 1997:169-170).

Uden denne omtalte 'institutionelle styring' mobiliseres og iværksættes de nye spontane mindehøjtider bl.a. gennem utraditionelle metoder som sms-kæder, hvor mennesker sender sms'er til venner og bekendte, som så sender dem videre for at annoncere, at man har mulighed for at forsamles og mindes. Eller e-mails anvendes til at meddele om, at en mindehøjtid eksempelvis for trafikdræbte vil finde sted. Det samme gælder de sms- eller e-mail-kæder, der fra tid til anden opfordrer til, at man sætter lys i vinduet på særlige mindedage (som for ofrene for 11. september eller London-bomberne), eller som beder folk om at samle penge ind (som i forbindelse med tsunami-katastrofen i Sydøstasien i julen 2004). På den måde kan man måske tale om, at de nye spontane mindehøjtider og impromptu-mindesmærker er udtryk for en generel *genritualisering* af samfundslivet og særligt i forhold til dødsområdet, der i for mange årtier har været underlagt kollektiv kulturel fortrængning og tabuisering.

Særligt med populærkulturens voldsomme fremvækst og medieiscenesættelsen af en mangfoldighed af livets (og dødens) begivenheder i løbet af de seneste årtier er fokus på de kendtes livs- og 'dødsstil' blevet drastisk forstørret og har bragt billeder fra royale eller kendissers begravelser som Prinsesse Dianas eller pave Johannes Paul II's ind i vores hjem. Hvor man ofte vil være fascineret af de kendtes død og efterfølgende prangende begravelsesceremonier, så er det snarere identifikationen med det anonyme dødsfald, der fører til mange af hverdagens små og spontane mindehøjtider, der som regel finder sted i det stille. Hverdagens spontane mindehøjtider forsøger hermed at bidrage til at genoprette den midlertidigt nedbrudte sociale orden. På denne måde er de arketyperne eksempler på, hvad Erving Goffman (1971) mere specifikt betegnede som 'reparationsritualer', hvis funktion er at genoprette den sociale orden, om end de i forbindelse med spontane mindehøjtider ofte er mere kollektive, omfattende og manifestatoriske end Goffmans uformelle og mikroskopiske samhandlingsritualer, der primært skal forsøge at redde situationen. De forsøger at reetablere troen på samfundets normer og værdier – en tro, som det pågældende dødsfald stillede spørgsmålstegn ved. Mange mennesker vil således, når de har hørt om mordet på den italienske turist eller trafikdræbet i Brønshøj, stille sig spørgsmål som: Hvor er samfundet på vej hen? Hvad er det for (u)mennesker, vi har skabt? Er det trygt at bevæge sig ud efter mørkets frem-

brud? Er det overhovedet sikkert at bevæge sig ud selv ved højlys dag? Hvad er meningen med det hele? Det er således på paradoksal vis gennem døden, at der gives mening til livet.

Alan Haney og kolleger betegnede de fremvoksende spontane mindehøjtider som 'supplerende ritualer' [*adjunct rituals*], der rummer potentialer til på sigt at udvikle sig til mere bastante og varige ritualer eller traditioner. Ligeledes kunne man med Ronald Grimes' (1982) ord betegne dem som 'kreative ritualer' eller 'spirende ritualer' [*nascent rituals*], der er udtryk for ritualforandrende praksisser og ritualfornyende processer. Om disses spirende ritualer i samtidens flydende modernitet eller postmodernitet noterede Grimes sig, at de stod i skærende kontrast til de institutionaliserede, formelle, traditionelle og forholdsvis rigide ritualer, eksempelvis dødsritualer, som vi kender fra Folkekirken eller andre tilsvarende ritualregimer:

Den stemning, de tilkendegiver, er i høj grad reflektiv og præget af en alvorlig men legende indstilling med en kraftig betoning af processuelle motiver som flugt, søgen, transformation, flow og valfart. Vedvarende og, føler jeg, succesfulde forsøg på at generere postmoderne rituelle processer og aktivt inkubere religiøs symbolik finder i dag sted uden for sekteriske bevægelser eller traditionelle religiøse institutioner (Grimes 1982:540).

Man kan således også betegne og betragte de nye ovenfor omtalte spontane mindehøjtider og impromptu-mindesmærker som 'ritualudkast', der henviser til kollektive handlingsformer, der endnu er i sin vorden, og som endnu ikke i udpræget grad er institutionaliserede eller formaliserede som egentlige ritualer, men som rummer tydelige rituelle elementer med henblik på at forme fremtidig praksis (Jacobsen 2002, 2004). Uanset hvordan de end fortolkes, så rummer sådanne nye og innovative ritualudkast et dybt personligt engagement, en fleksibilitet, en inderlighed og en inkluderende indstilling, der ofte ikke forefindes i samme omfang i mere formaliserede begravelsesritualer – også selvom man naturligvis kritisk kan vælge at anskue dem som narcissistiske, ekshibitionistiske eller voyeuristiske former for deltagelse, hvilket jeg dog tror udgør et forsimplet forsøg på at monopolisere forståelsen af, hvad 'ægte', 'rigtig' eller 'oprigtig' sorg er. Det er derfor vigtigt, at spontane mindehøjtider og impromptu-mindesmærker anerkendes og gives udfoldelsesrum som legitime måder kollektivt at udtrykke sorg på, uden at de

dog hermed skal kolonisere det offentlige rum. Deres styrke og betydning ligger netop i, at de ikke er så udbredte eller institutionaliserede som andre konventionelle måder at udtrykke sorg på. Derfor bør vi værne om dem som 'ritualudkast'. Som den amerikanske professor Edward Fischer malerisk udtrykte det med inspiration fra Zen-filosofien: "Hvis du ønsker at holde på noget i livet, så hold det nænsomt, som var det vand, du havde i dine hænder. Kærlighed, venskab, selve livet, hold det nænsomt. Hvis du bekymrer dig om rituallet, så hold det nænsomt, som vand i hænderne, for hvis du klemmer for hårdt, så mister du det" (Fischer 1973:184). Dét, der er så frigørende ved de spontane mindehøjtider og impromptu-mindesmærkerne er netop, at de, selvom de er dybt personlige, forekommer at kunne rumme, facilitere og indramme de komplekse følelser, som en mangfoldighed af fremmede mennesker måtte føle over tabet af et bestemt menneskeliv. Samtidig kan de være nye måder kollektivt at udtrykke solidaritet, vrede eller frustration på. Det er således min opfattelse, at vi i årene fremover med Fischers ord skal forsøge at holde varsomt på og værne om de nye ritualudkast, som finder sted inden for dødsområdet for atter at gøre rituelle handlinger menings- og virkningsfulde for de mennesker, der deltager i dem. Ritualer er, trods alt, for de levende.

Henvisninger

- Ariès, Philippe (1974): *Western Attitudes Towards Death from the Middle Ages to the Present*. London: Marion Boyars Publishers.
- Bauman, Zygmunt (1992): *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Bauman, Zygmunt (2005): *Flydende modernitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Clark, Jennifer & Ashley Cheshire (2003-2004): "RIP by the Roadside: A Comparative Study of Roadside Memorials in New South Wales, Australia, and Texas, United States". *Omega: Journal of Death and Dying*, 48 (3):203-222.
- Durbin, Jeffrey L. (2003): "Expressions of Mass Grief and Mourning: The Material Culture of Makeshift Memorials". *Material Culture*, 35:22-47.
- Eschbach, Karl et al. (1999): "Death at the Border". *International Migration Review*, 33 (2):430-440.
- Fischer, Edward (1973): "Ritual as Communication", in Shaughnessy, James D. (red.): *The Roots of Ritual*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Fogo, Fred (1994): *I Read the News Today: Social Drama of John Lennon's Death*. New York: Rowman & Littlefield.
- Freud, Sigmund (1917): "Mourning and Melancholia", in *Sigmund Freud Standard Edition*, Vol. 14. London: Hogarth Press.
- Gillis, John R. (red.)(1994): *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Goffman, Erving (1971): *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. New York: Basic Books.

- Gorer, Geoffrey (1965): *Death, Grief and Mourning*. New York: Doubleday.
- Greenspan, Elizabeth L. (2003): "Spontaneous Memorials, Museums and Public History: Memorialization of September 11, 2001 at the Pentagon". *The Public Historian*, 25 (2):129-132.
- Grider, Sylvia (2001): "Spontaneous Shrines: A Modern Response to Tragedy and Disaster: Preliminary Observations Regarding the Spontaneous Shrines Following the Terrorist Attacks on September 11, 2001". *New Directions in Folklore*, 5, på hjemmesiden <http://www.temple.edu/isl-lc/newfolk/shrines.html>.
- Grimes, Ronald L. (1982): "Defining Nascent Ritual". *Journal of the American Academy of Religion*, 50 (4):539-555.
- Haga, Eivind (1985): "The Wet Grave, Sudden Death and the Bereaved – Tradisjoner, sed og skikk om sjødraugen". *Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift*, 39:23-28.
- Haney, Allen; Leimer, Christina & Juliann Lowery (1997): "Spontaneous Memorialization: Violent Death and Emerging Mourning Ritual". *Omega: Journal of Death and Dying*, 35 (2):159-171.
- Hauser, William J. & Anne-Marie Scarisbrick-Hauser (2003): "Death and Community Responses: Comfort, Community and Culture", in Bryant, Clifton D. (red.): *Handbook of Death and Dying, Volume Two: The Response to Death*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Jacobsen, Michael Hviid (2002): *A Matter of Life and Death - The Social and Social Scientific Construction of Rituals in Childbirth, Funerals and Beyond*. Forskningsrapport, Sociologisk Laboratorium og Institut for Sociale Forhold og Organisation, Aalborg Universitet.
- Jacobsen, Michael Hviid (2004): "Når livet starter og slutter - et sociologisk studium af fødsels- og begravelsesritualernes væsen og nødvendighed", in Jacobsen, Michael Hviid (red.): *Upassende sociologi - sociologiske studier af social samhandling og hverdagens håndteringsstrategier på sensitive steder*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag,
- Jacobsen, Michael Hviid (2005): "Aktiv dødshjælp, aktiv livshjælp? - en sociologisk skitse over livskvalitet og dødsdødelighed i det spektakulære samfund", in Brock, Steen & Anette Samsø (red.): *Mens vi venter på døden - døden i etisk og kulturfilosofisk belysning*. Århus: Philosophia.
- Katz, Pearl & Paul T. Bartone (1998): "Mourning, Ritual and Recovery After an Airline Tragedy". *Omega: Journal of Death and Dying*, 36 (3):193-200.
- Kearl, Michael C. (1989): *Endings: A Sociology of Death and Dying*. New York: Oxford University Press.
- Moller, David Wendell (1996): *Confronting Death: Values, Institutions and Human Mortality*. New York: Oxford University Press.
- Quarantelli, Enrico L. (1978): *Disasters: Theory and Research*. London: Sage Publications.
- Reid, Jon K. (2003): "Impromptu Memorials to the Dead", in Bryant, Clifton D. (red.): *Handbook of Death and Dying, Volume Two: The Response to Death*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Reid, Jon K. & Cynthia L. Reid (2001): "A Cross Marks the Spot: A Study of Roadside Death Memorials in Texas and Oklahoma". *Death Studies*, 25:341-356.
- Santino, Jack (red.)(2006): *Spontaneous Shrines and the Public Memorialisation of Death*. London: Palgrave/Macmillan.
- Senie, Harriet F. (1999): "Mourning in Protest: Spontaneous Memorials and the Sacralization of Public Space". *Harvard Design Magazine*, 9:23-27.
- Walter, Tony (1991): "The Mourning After Hillsborough". *Sociological Review*, 39 (3):599-625.
- Walter, Tony (red.)(1999): *The Mourning for Diana*. Oxford: Berg.